

**Stanisław Józwiak, *Państwo i Kościół w pismach św. Augustyna*,
Lublin: Wydawnictwo KUL 2004, ss. 236.**

Wydawałoby się, że na temat relacji Kościoła i państwa we wczesnym średniowieczu powiedziano w nauce już dość dużo. Dobrze znany jest także wpływ św. Augustyna na koncepcję teokracji jako formy stosunków Kościół–państwo, która zrodziła się na bazie prawa rewindykacji – po ustaniu prześladowań – w celu przeciwstawienia się cesarstwu rzymskiemu, nazwanemu przez niego „wielkim łotróstwem” (*magnum latrocinium*). Dla Augustyna państwo ziemskie (*civitas terrena*), gdy dąży tylko do szczęśliwości ziemskiej poddanych, popełnia ten sam grzech, co jednostka szukająca szczęścia tylko na tej ziemi. Tymczasem państwo winno dążyć do poddania swoich praw prawom Bożym i w ten sposób realizować państwo Boże (*civitas Dei*). W świetle myśli średniowiecznej Kościół winien dążyć do połączenia władzy w jednych rękach (*ordinatio in unum*) i zastąpić cesarstwo rzymskie panowaniem Chrystusa Króla i jego namiestnika na ziemi – papieża. Takie też poglądy – oparte głównie na fundamentalnym dziele Augustyna *De civitate Dei* – są przyjmowane na terenie współczesnego prawa wyznaniowego. Autor spojrział na tematykę relacji Kościoła i państwa u Augustyna w szerszym kontekście, tj. w świetle wszystkich jego pism, traktatów, rozpraw, kazań, okazałej korespondencji i świeżo odkrytych oraz opublikowanych tzw. *listów Divjaka* oraz *Sermones Dolbeau*. Ponadto rozważył wymienioną w tytule pracy problematykę w kontekście poglądów tamtej epoki. Nie ma potrzeby nikogo przekonywać, że oderwanie rozważań Augustyna od historycznego kontekstu grozi niebezpieczeństwem pomieszania pojęć

i może stanowić poważną przeszkodę, uniemożliwiającą właściwe rozumienie jego myśli w tym przedmiocie. Wiadomo powszechnie, że koncepcja roli państwa i Kościoła w porządku doczesnym wywarła ogromny wpływ na losy cywilizacji zachodniej i stała się tworzycem doktryny politycznoprawnej, zwanej augustynizmem politycznym. Wiadomo też, że zainteresowanie koncepcją roli państwa i Kościoła u Augustyna nie maleje nawet w XX w., o czym świadczą liczne publikacje J. N. Figgisa, O. Schillinga i innych (zob. bibliografia faktycznie wykorzystana w pracy, bardzo szeroka i wielojęzyczna – liczy ponad 300 pozycji). Autor sięgnął nie tylko do starej już znanej literatury, ale głównie do tej najnowszej, która rzuca nowe światło na piśmiennictwo św. Augustyna, omawia nowo odnalezione pisma oraz opiera się na najnowszych badaniach krytyczno-historycznych nad spuścizną literacką tegoż teologa i filozofa wczesnego średniowiecza. Nie pominął też literatury polskiej, zwłaszcza znawców myśli św. Augustyna, jak A. Eckmanna czy F. Drączkowskiego. W pracy zostały także wykorzystane liczne źródła, zarówno literackie, tj. poza pismami Augustyna, takich autorów: jak Cyceron, Hieronim, Orygenes, Tertulian, jak i prawnicze, takie jak *Codex Theodosianus*, *Constitutiones Sirmundianae*, *Institutiones Gai*, *Novelle Valentiniani*) i *Corpus Iuris Civilis*.

Autor, zdając sobie sprawę ze złożoności tej problematyki, jaką omawia, jej labilności i nieostrości w pismach Augustyna, ilustruje ją praktycznymi przykładami wziętymi z wypełniania przez niego misji duszpasterskiej w Afryce. W ten sposób przyczynia się do lepszego rozumienia głoszonych teorii. Wiele wyjaśnień odnośnie do używanych pojęć i przytaczanych poglądów znajdujemy w obszernych notach umieszczonych pod tekstem wywodu. Przypisy w pracy S. Józwiaka to nie tylko zwykłe odnośniki do cytowanych prac, ale istotne uwagi, często ukazujące panoramę poglądów autorów i zawierające własną opinię Autora. Znajdujemy w nich wyjaśnienia używanych pojęć, stosowanych zasad, objaśnienia bardziej skomplikowanych zagadnień. Dla przykładu, przypisy zawierają wiele danych na temat dyskusji o apolitycznej naturze człowieka. Tam też Autor zawarł własne wnioski, oceniające np. w kwestii interpretacji genezy i istoty państwa, wojny sprawiedliwej itp. Tak liczne kwestie drugorzędne,

aczkolwiek sporne, które znalazły się w obszernych przypisach umieszczonych bezpośrednio pod tekstem, nie przerywają prowadzonej konsekwentnie myśli i realizowanej tezy pracy. Dlatego pracę czyta się z dużym zainteresowaniem i ciekawością. Autor doskonale przygotował do druku pracę, która została z sukcesem obroniona jako rozprawa doktorska z zakresu prawa rzymskiego, ale wydaje się, że lepiej byłoby poprzestać na dobrym zakończeniu, podsumowującym wyniki badań w całej pracy, aniżeli robić nieco „belfrowskie”, typowe dla pracy dyplomowych wnioski po każdym rozdziale.

Istotnym novum w pracy S. Józwiaka jest próba ukazania wkładu Augustyna w chrystianizację porządku publicznoprawnego państwa rzymskiego. Augustyn istotnie uczestniczył w tworzeniu nowych pojęć i koncepcji prawnych, które określały pozycję Kościoła w państwie oraz pozycję państwa w stosunku do Kościoła. Usytuowanie tego tematu w problematyce prawa rzymskiego znajduje swoje uzasadnienie w fakcie, że właśnie prawo rzymskie wywarło wielki wpływ na formowanie się systemu prawa kanonicznego i świeckiego w całej Europie. Augustyn żył, działał i tworzył swe koncepcje w okresie funkcjonowania prawa rzymskiego i to właśnie daje możliwość wykorzystania właściwego aparatu prawa rzymskiego do ukazania jego koncepcji w kategoriach prawnych. Analizując ponadto przykłady pochodzące z praktyki duszpasterskiej Augustyna, w pracy wskazano także na praktyczny aspekt tych relacji obu instytucji we wczesnym średniowieczu.

Praca zawiera cztery treściwe rozdziały, z których pierwszy zatytułowany „Civitas Dei i Civitas terrena w myśli prawnej św. Augustyna” zawiera wywody na temat biskupa Hippony jako twórcy koncepcji dwóch mistycznych społeczeństw: państwa Bożego i państwa ludzkiego. Za pomocą pojęć prawnych Autor ukazał rzeczywistości pojmowane przez Augustyna jako mistyczne, mające zakotwiczony swój byt w Piśmie Świętym. Taka wizja państwa różni się od faktycznie wówczas funkcjonującego cesarstwa rzymskiego. Jest to idea państwa doskonałego, którego atrybutem jest sprawiedliwość (*iustitia*), a celem najważniejszym wprowadzenie Bożego pokoju (*pax*). Takie państwo jest dalekie od koncepcji „wielkiego łotrostwa”, jakim było cesarstwo rzymskie.

Praca nie należy do gatunku opracowań historycznych czy filozoficznych, ale prawniczych. Tematyka prawna jest obecna w ukazaniu ewolucji takich pojęć, jak: *iustitia*, *pax*, *civitas*, *populus*. Są one przejęte z prawa rzymskiego, ale rozpatrywane w dziełach Augustyna – według klucza chronologicznego – nabierają nowego znaczenia w kontekście doczesności. Za pomocą tego aparatu pojęciowego Augustyn stworzył też wizję chrześcijańskiego państwa i wizję Kościoła w rozumieniu prawa. Opierając się na periodyzacji dziejów świata na podstawie Biblii, Augustyn przedstawił wizję obu instytucji w ramach sześciu dni, podobnie jak stworzenie świata. *Civitas terrena* jest ukazana pesymistycznie jako uobecnienie zła, a *civitas Dei* jako duchowa ojczyzna istot rozumnych oczekujących na radość zbawienia. Augustyn wychodzi z przesłanek metafizycznych i teologicznych, ale dochodzi do teorii prawnej na temat państwa i Kościoła. Autor, podając opinie odmienne, wykazuje, iż ta wizja ma charakter prawny, oparty na instytucjach prawa rzymskiego. Augustyn wykształcony w kulturze klasycznej za pomocą aparatu pojęciowego z filozofii i prawa rzymskiego wyjaśnia wiele instytucji funkcjonujących w obu społecznościach.

Państwo według Augustyna (rozdział II „Nauka św. Augustyna o państwie”) opiera się na założeniu, że człowiek ma społeczną naturę oraz że jest istotą grzeszną. Państwo jest powołane do ograniczenia społecznych skutków egoizmu człowieka poprzez przymus. Państwo winno zapewnić człowiekowi pokój, porządek i jedność. Augustyn w swojej teorii państwa nie interesuje się całością złożonej problematyki, ale jedynie ustrojem państwa i tzw. sprawiedliwą wojną (*iustum bellum*). O ile w tym pierwszym zagadnieniu Augustyn nie wypracował całościowej koncepcji, o tyle teoria sprawiedliwej wojny stanowi jeden z najistotniejszych i najbardziej przemyślanych elementów jego nauki o państwie.

Zagadnienia współdziałania Kościoła i państwa według nauki św. Augustyna Autor ukazał w III rozdziale pracy w kontekście augustyńskiej koncepcji Kościoła jako wspólnoty świętych i grzeszników. Kościół posiada swą specyfikę, gdyż od państwa, które jest strukturą doczesną, odróżnia go cel, zakres oddziaływania, odmienne metody działania, zmierzające jednak zawsze, tj. w przypadku Kościoła i pań-

stwa, do osiągnięcia dobra ludzi. Kościół potrzebuje państwa, a państwo potrzebuje Kościoła. Dobrze funkcjonujące państwo zapewnia pokój, tworzy dobre warunki dla rozwoju Kościoła. Kościół natomiast, troszcząc się o wewnętrzną doskonałość obywateli, przyczynia się do wypełniania przez nich zadań publicznych służących dobru społeczności. Szczególną ilustracją praktycznego zastosowania tej koncepcji współpracy Kościoła i państwa jest teoria służąca późniejszej inkwizycji – *cogite intrare*. Augustyn przyznaje państwu władzę karania tych, którzy naruszają pokój, nawet kiedy kierują się oni względami religijnymi. Nie domaga się jednak kar, które niszczą opornych nawet zbrodniarzy, ale takich kar, które prowadzą do nawrócenia, gdyż Kościół traktuje ich jako grzeszników, którym należy dać szansę poprawy. Z zasady przeciwstawiał się karze śmierci i karze tortur. Na uwagę zasługuje fakt, iż Autor zgromadził olbrzymi materiał źródłowy dotyczący wielu instytucji prawnych wczesnośrednio-wiecznego Kościoła (interwencji papieskich w sprawach herezji i sprawach dyscyplinarnych, sądów biskupich, synodów afrykańskich, godziwości prawa wydawanego przez władcę pozbawionego moralnej legitymacji, neutralności teologicznej i religijnej państwa itp.). Z rozważań na temat różnic między społecznościami Kościoła i państwa u Augustyna wyłania się jego większa, w porównaniu np. z Tertulianem, akceptacja porządku doczesnego i większe poszanowanie dla władzy doczesnej.

W rozdziale IV zatytułowanym „Instytucje określające rolę Kościoła w porządku prawnym państwa w piśmiennictwie Augustyna”, Autor próbuje odpowiedzieć na pytanie, czy Kościół był pasywnym obserwatorem tworzącego się nowego porządku prawnego, czy aktywnie włączał się w jego tworzenie. Odpowiedź jest pozytywna: współtworzenie instytucji, takich jak: *audientia episcopalis* (wyroki sądów biskupich, arbitraż), *manumissio in ecclesia* (kościelne spójżenie na problem niewolnictwa, ich wykup), *intercessio* (wstawienictwo biskupa u władcy świeckiego), *ius asyli* (jedna z najtrwalszych instytucji prawnych), jest dobrym dowodem tej aktywności Kościoła. Autor nie ograniczył się do przedstawienia tych instytucji prawnych, ale ukazał ich umocowanie w prawie cesarskim i praktyczne zastosowanie w życiu poprzez działalność biskupa Hippony, np. liczne

interwencje u władców. Pokazał, jak Kościół wpływał na kształt nowych rozwiązań prawnych, które przetrwały w różnych systemach prawa i w różnym zakresie do dnia dzisiejszego.

Praca posiada duże zalety z uwagi na zawarte w niej treści merytoryczne oraz sposób ich przedstawienia. Niekwestionowaną zaletą pracy jest fakt, iż Autor ukazał koncepcję *civitas Dei* i *civitas terrena* u Augustyna w kontekście całej jego nauki na temat *universum*. Autor wyraźnie udowodnił, iż obie społeczności, o których jest mowa w pracy, są elementami mistycznej wizji całego świata. Przez to wyjaśnił, iż nie można bezpośrednio dopatrywać się jakichkolwiek prostych odniesień jego teorii do porządku doczesnego. Jednak omówienie wzajemnych relacji *civitas Dei* i *civitas terrena*, według Autora pracy, może stanowić tło do zrozumienia jego nauki o państwie i relacjach wzajemnych państwa i Kościoła w kategoriach prawnych i w sposób analogiczny do tej mistycznej wizji. Autor nie krył, że koncepcja relacji państwo–Kościół zbudowana na podłożu metajurydycznym, tj. na podłożu rozważań teologicznych i filozoficznych, powoduje, że ukazanie teorii państwa oraz relacji państwo–Kościół za pomocą terminów ściśle prawnych jest zadaniem trudnym. Odwołanie się jednak do głównych idei filozoficzno-teologicznych św. Augustyna pozwoliło Autorowi na odczytanie głębszego znaczenia tworzonych przez niego pojęć w języku prawnym.

Dobrze, że Autor rozważania na temat relacji państwo–Kościół umieścił w kontekście historycznym tamtej epoki. Tak trudne do interpretacji zagadnienie, jak np. *cogite intrare*, nie dałoby się bowiem wyjaśnić bez odniesienia do sytuacji społeczno-religijnej w Afryce Północnej na przełomie IV/V w. W tej materii można posunąć się jeszcze dalej i powiedzieć, iż brak kontekstu historycznego i brak znajomości prądów teologicznych i filozoficznych tamtej epoki prowadzą do zgoła fałszywych tez – podtrzymywanych przez niektórych uczonych i publicystów – na tematy tak historycznie ważne w doktrynie Kościoła, jak inkwizycja, niewolnictwo, tortury, ciężkie kary cielesne czy kara śmierci. Nauka Augustyna znalazła zastosowanie w jego działalności praktycznej. Dała podstawy sądownictwa kościelnego (*audientia episcopalis*), przyczyniła się do powstania doktryny w zakresie łagodzenia surowości wymiaru sprawiedliwości

(*ius asyli, intercessio*). W takim kontekście historycznym należy patrzeć na wpływ, jaki wywarły dzieła Augustyna na kształt wielu znanych rozwiązań prawnych, takich jak sprawiedliwa wojna (*iustum bellum*) czy wspólna walka Kościoła i państwa z heretykami (*cogite intrare*). W sumie, piśmiennictwo Augustyna stanowi ilustrację działalności prawodawczej rzymskich cesarzy, skierowanej ku uzgadnianiu porządku prawnego państwa i wiary chrześcijańskiej.

Dotychczas mówiono o teologicznej, filozoficznej, społecznej koncepcji *civitas* i *populus* (zob. *Encyklopedia katolicka*, t. 1), ale nikt nie mówił o prawnym rozumieniu tych terminów u Augustyna. Zagadnienie odpowiedniego rozumienia tych terminów stanowi od lat przedmiot dyskusji i sporów. Nikt także dotychczas nie dokonał tak szerokiego zestawu znaczeń i definicji *civitas* – podanego i omawianego przez Augustyna – na płaszczyźnie prawa rzymskiego, zwłaszcza administracyjnego, czy terminu *populus, res publica, iustitia, pax*. Przeprowadzone badania wykazały, że Augustyn, korzystając z terminów stanowiących dziedzictwo myśli politycznoprawnej Rzymu, nadał im nową, odpowiadającą chrześcijańskiemu porządkowi prawnemu, treść. Autor często koryguje uproszczone sądy o teorii Augustyna odnośnie do neutralności państwa w stosunku do Kościoła czy religii, czy w odniesieniu do właściwego rozumienia autonomii państwa i Kościoła. Autor wyjaśnił różnice między manichejskim dualizmem a augustyńską koncepcją obu społeczności, koryguje często niesłuszne sądy na temat jego rygorystycznych poglądów na świat doczesny, na zawody, dobra materialne i w ogóle całą rzeczywistość ziemską. Ponadto wydobyl z dzieł Augustyna wątki świadczące o akceptacji przez niego rzeczywistości tego świata, ukazał pełniej humanistyczne spojrzenie Augustyna na człowieka. Dlatego tej pracy nie można pominąć przy omawianiu myśli Augustyna i całej średniowiecznej koncepcji państwa i Kościoła oraz w studiach nad procesem przenikania prawa rzymskiego do prawa kanonicznego i kultury prawnej dzisiejszej Europy.

Henryk Misztal